

О.І. Дем'янчук

Національний університет «Острозька академія», demianchuk.olha@gmail.com

На сучасному етапі розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин в Україні постає питання дослідження становлення концепції та економічної природи соціального капіталу.

У процесі трансформації ринкових відносин концепція капіталу не є новою, у своєму становленні та еволюційному розвитку вона пройшла тривалий історичний процес. Її витoki можна побачити ще в засновника марксизму К. Маркса, який вважав, що капітал – вартість, що самозростає [5]. Це визначення розкриває сутність виробництва, що закріплює за капіталістом право диктату виробництва й розподілу; відображає поєднання робочої сили із засобами виробництва, що відбувається з волі капіталіста в тій чи іншій формі та мірі, які його влаштовують; закріплення за робочою силою лише права на створення вартості, частку якої капіталіст виділяє робітникам для відтворення робочої сили; формального та реального підкорення праці капіталу, коли робоча сила стає частиною використовуваного капіталу; нерівноправні відносини між робочою силою і капіталістом стають причиною постійного економічного та соціального протистояння.

Проте, акценти з матеріального виробництва наприкінці ХХ століття перемістилися на соціальні відносини та взаємозв'язки, як важливі складові формування капіталу як такого, а саме капіталу економічного. Так, французький соціолог П. Бурдьє вважав, що капітал, залежно від сфери, в якій він функціонує, і ціною більш або менш складних трансформацій, що є передумовою його ефективної дії, може виступати у трьох основних іпостасях: економічний капітал, який безпосередньо і напряду конвертується у гроші та інституціоналізується у формі прав власності; культурний капітал, який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізований у формі освітніх кваліфікацій; соціальний капітал, утворений соціальними зобов'язаннями («зв'язками») [connections], який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізований, наприклад, у формі аристократичного титулу [10].

На думку американського філософа та історика Френсіса Фукуями, першим, хто звернув увагу на соціальний капітал, був великий філософ Алексус де Токвіль, французький аристократ, автор книги «Демократія в Америці». Він не використовував термін «соціальний капітал», але, відвідуючи Сполучені Штати Америки у 30-х роках ХУІІІ сторіччя, помітив, що американці застосовують те, що він називав «мистецтвом об'єднання». Тобто, Алексус де Токвіль відзначив, що на відміну від співгромадян у його рідній Франції, американці можуть об'єднуватись у різноманітні добровільні товариства: літературні клуби, релігійні товариства, групи боротьби з рабством. Це дозволяло об'єднати дії слабких людей та, на його думку, було надзвичайно важливим для успіху американської демократії. За його висловлюванням, то була «школа демократії», або, як міг би сказати економіст, соціальний капітал у такій формі створив додаткові моральні норми, які уможливили демократію. На думку Ф.Фукуями, коріння соціального капіталу міститься у культурному капіталі. В своїх працях він основною властивістю соціального капіталу вважає ступінь довіри між членами суспільства, демонструючи приклад японського суспільства, в якому домінує соціальний капітал, як основа життєдіяльності країни, що коренями походить з культури, «...правильно сказати, що японці скоріше орієнтовані на свої спільноти, ніж на державу» [14].

У другій половині ХХ ст., у зв'язку з виявленням специфічних форм соціального знання, відбувається розширення та поглиблення змісту поняття «капітал»: наприкінці 80-х років ХХ ст. виникають такі його теоретичні варіанти, як «людський капітал» та «соціальний капітал». При цьому «людський капітал» розглядається як система індивідуальних знань, вмінь та навичок, а «соціальний капітал» визначається як засвоєння сукупності норм, правил та зв'язків соціально-економічної поведінки, що виступають і як сприятливий елемент зовнішнього середовища для економічного суб'єкта, і як результат його соціально-економічної поведінки [10].

Ідею пов'язати соціальний капітал не лише з підвищенням ефективності урядів, а й з його економічних розвитком та економічною діяльністю започаткували і розвинули такі зарубіжні дослідники: П'єр Бурдьє, Джеймс Коулмен, Роберт Патнам, Френсіс Фукуяма [1-6].

В Україні дослідження питання визначення сутності та розвитку категорії соціального капіталу знаходиться на початковому етапі. Вперше, евристичну цінність цієї категорії розглянула А. Колодій, економічну сутність соціального капіталу у своїх працях проаналізував А. Бова, О. Грішнова, В. Сікора, В. Кузьменко та ін. [7, 8].

У ході методологічного дослідження становлення сутності категорії «соціальний капітал» було визначено, що більшість вчених: економістів, політологів, соціологів розкривали зміст цієї категорії з точки зору своєї області знань, хоча тісно переплітали її з економічним розвитком країни чи регіону.

Так, Роберт Патнем обґрунтовує «соціальний капітал» як концепт, який користується величезною популярністю взагалі і зокрема серед соціологів, що займаються країнами, де будується демократичне суспільство. Саме таке суспільство повинно на думку автора, характеризуватися активною і орієнтованою на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами і засновками на довірі і співпраці суспільними відносинами» [13, 24]. Все це в сукупності Патнем називає «соціальним капіталом». Довготривалі дослідження, проведені автором в Італії, разом з Р. Леонарді та Р. Нанетті, підтвердили, що мережа місцевих добровільних організацій створює соціальний капітал. Вчені наголошували на тому, що необхідність дотримання угод у суспільстві, де панує цілковита недовіра, вимагає залучення третьої сторони (мафії), що спричинює більші витрати порівняно з добровільним співробітництвом, механізмом якого виступає соціальний капітал. Завдяки останньому забезпечується ефективність суспільства, полегшується координуваність дій, стимулюється розвиток спонтанної кооперації [2, 204]. Роберт Патнем, у 1993 році обґрунтовуючи концепцію «соціального капіталу», визначив основні його складові: моральні принципи і норми, соціальні цінності (особливо, довіра) та мережа соціальної інфраструктури, завдяки якій члени суспільства можуть більш ефективно співпрацювати. Його центральна теза – якщо регіон має добре функціонуючу економічну систему і високий рівень політичної інтеграції, то це є результатом успішного акумулювання цим регіоном соціального капіталу.

Близький до Патнема підхід продемонстрував Ерхард Пріллер: ще у ХІХ ст. Алексіс де Токвіль відвідав Сполучені Штати, визначив, що саме пристрасть американців до об'єднання в громадські асоціації справила на нього найбільше враження як ключ до їхньої безпрецедентної здатності зробити демократію дієвою. «Американці різного віку, із різним життєвим досвідом і характерами, – зауважував він, – завжди формують асоціації» [3]. Так, сучасні соціологи та політологи під

соціальним капіталом розуміють певну сукупність нематеріальних бонусів для громади, які допомагають зміцнювати, солідаризувати та розвивати її (наприклад, рівні взаємної довіри, взаємодопомоги та солідарності громадян, ступінь соціальної відповідальності тощо). Соціальний капітал поділяють на «в'язучий», який вимірюється силою горизонтальних зв'язків у межах окремих груп громади, та «з'єднуючим», який визначається рівнем взаємодії поміж такими групами у громаді. Чим вищий соціальний капітал громади – тим вища її соціальна єдність [15].

П. Бурд'є робить методологічну установку на важливість різних форм капіталу в конструюванні соціальних нерівностей і на зниження значення економічного капіталу у формі акумульованої людської праці [1, 248].

Порівняльні емпіричні дослідження у країнах з перехідною економікою засвідчили, що високий рівень довіри й участь населення у громадських організаціях сприяє у довготривалій перспективі економічному зростанню завдяки полегшенню передачі інформації, зниженню затрат на примус і контроль [6].

Соціальний капітал, на думку В. Сікори, стає головним напрямом економічного мислення в сфері економічного розвитку і фактично формується як нова парадигма. Автор вказує, що соціальний капітал фактично складає 78 % сукупному багатстві розвинених ринкових економік. Соціальний капітал виробляє те, без чого не може існувати ринкова економіка – довіру між людьми. В якій мірі можна говорити про довіру як найважливішу умову здійснення ринкових трансакцій в Україні, чи є в нас якийсь рівень довіри? Як вказує В. Сікора, що це явище, фактично, потрібно у нас розглядати під мікроскопом. Більш поширені обдурювання, недовіра. Зараз вже очевидно, що високий рівень нерівності у доходах означає, що більшість населення країни – бідні [7]. Ми погоджуємось цілком з професором, що в таких умовах виникає “пастка бідності”, а не сприятливі умови для формування і розвитку соціального капіталу.

Концепція "соціального капіталу нації" надзвичайно важлива для кожної країни, як з точки зору її соціально-економічного прогресу, так і в періоди економічних негараздів. Надзвичайно важливу роль відіграє соціальний капітал і в розвинених західних країнах. А. Маршал, один з "батьків" економічної науки, проводив дослідження високоефективних і гнучких "індустріальних дистриктів". Провідне місце в їхньому розвитку він відводив "сіткам" співробітництва в середовищі дрібних підприємців і робітників. Саме висока концентрація "соціального капіталу" живить ультрасучасні галузі виробництва. Запаси соціального капіталу – довіра, норми поведінки, соціальна мережа – мають властивість самовідтворюватися й нагромаджуватися. Як і у випадку із звичайним капіталом, ті, хто його має, може його збільшувати й примножувати. Хоча є і дещо інші погляди на концепцію "соціального капіталу". Так, філософ Альберт О. Хіршман вважає соціальний капітал "моральним ресурсом", тобто ресурсом, який кількісно зростає, а не зменшується при його споживанні і який (на відміну від фізичного капіталу) знищується, якщо його не використовувати.

На відміну від звичайного капіталу "соціальний капітал" являє собою "суспільне благо" ("public good"). Іншими словами, це не приватна власність тих, хто одержує від нього вигоду. Подібно до інших суспільних благ – від чистого повітря до безпеки руху на вулицях – "соціальний капітал" не може бути наданий в необхідних кількостях приватним особам. А тому він має бути побіжним продуктом інших видів соціальної активності. Соціальний капітал - це зв'язки, норми і довіра, які здатні передаватися з однієї соціальної ситуації в іншу. Успішне співробітництво у конкретній справі породжує зв'язки й довіру, а це є соціальними активами, які сприяють майбутньому співробітництву в зовсім інших галузях.

Соціальний капітал майже завжди на погляд Френсіса Фукуями розбудовується знизу до гори, коли люди разом співпрацюють, через освіту. Держава може лише створити умови, в яких можуть створити соціальний капітал. Держава не повинна надто втручатися і все контролювати, але водночас влада має дбати про безпеку, стабільність, і це інша передумова для створення соціального капіталу. Ключ до успіху – це довіра людей один до одного, що є в основі соціального капіталу [14].

Іншу сторону цієї категорії розкриває Горожакіна М.Є. - соціальний капітал як економічний інститут – це специфічні переваги й обмеження неформального характеру, що забезпечують взаємодію економічних агентів на основі реалізації методологічного принципу: “довіра – зобов'язання без санкцій”. Активне включення в арсенал вітчизняного підприємництва поняття “соціальний капітал” означає перегляд моделі поведінки економічних агентів. В умовах ринкової нерівноваги персоніфікований обмін можна будувати на підставах взаємності і відплатності послуг, якщо існує довіра один до одного. Відносини соціального капіталу складаються не в дусі

спрощеного альтруїзму, а на змушеному компромісі між бажанням відшкодувати витрати і одержати прибуток, з одного боку, і цілком реальною можливістю виявитися економічно неспроможним чи навіть стати банкрутом, з іншого. Конкуренція диктує агентам адаптаційний алгоритм поведінки. Соціальний капітал – це відносини рутини, тобто можливе їхнє відтворювання. Рутинізація як метод стабілізації обміну, у свою чергу, забезпечує партнерам зниження трансакційних витрат [3, 16].

Соціальний капітал, як вказує М.П. Шихирев, – це, перш за все, соціальні зв'язки. У першому наближенні можна виділити дві основні форми соціального капіталу: “довіра усередині організації як інтегральний вираз стану її внутрішніх суспільних зв'язків і репутація організації як вираз стану зовнішніх зв'язків. З процесів це: стратегія і тактика ділових переговорів як вираз ціннісної орієнтації суб'єкта соціальних відносин і корпоративне управління як слідування принципам і цінностям” [9, 27].

“Соціальний капітал” повсюдно у світі починають розглядати як життєво необхідний елемент економічного розвитку. Соціальний капітал, втілений у нормах громадської активності і участі, є попередньою умовою економічного процвітання, так само, як і ефективного самоврядування. Спеціалісти з економічного розвитку твердять, що основа успіху в наявності громадської свідомості.

Зрештою прибічники “нової теорії зростання” вирішального значення надають соціальній структурі, тобто “феноменам людського капіталу” порівняно з іншими чинниками економічного прогресу. Нобелівський лауреат Р.Лукас, засновник теорії “раціональних очікувань”, відзначає, що “нагромадження людського капіталу має в своїй основі соціальну діяльність, яка залучає в свою орбіту групи людей і не має аналога у нагромадженні фізичного капіталу”.

Соціальний капітал – це здатність індивідів використовувати обмежені ресурси за рахунок свого членства у певній соціальній мережі або ж більш широкій соціальній структурі. Здатність нагромаджувати соціальний капітал не є індивідуальною характеристикою особистості, це – особливість тієї мережі відносин, що вибудовує індивід, тобто соціальний капітал – це результат участі людини в соціальній структурі. Виходячи з цього, на роль лідерів у соціально-економічному розвитку претендують ті країни, які мають найвищий рівень соціального капіталу, за рахунок високо рівня освіти, науки, охорони здоров'я, культури та духовності [15].

Світовий досвід переконує, що крупномасштабні трансформації, як правило, супроводжуються розробками й реалізацією відповідних програм. Найбільш яскраво це було продемонстровано Японією, яка у 80-і роки не тільки наздогнала, але й випередила світових економічних лідерів. Висококваліфіковані експерти розробили цілий ряд документів, які разом взяті були об'єднані в неусуперечливу Національну Програму (концепцію) розвитку країни до кінця століття.

Концепція “соціального капіталу” відкриває нові шляхи поєднання неформальної соціальної інфраструктури з дієвою державною політикою. Щоправда, “соціальний капітал” не може замінити ефективну державну політику, він є скоріше її ефективною передумовою і частково її наслідком. Розумна державна політика стимулює утворення соціального капіталу, а соціальний капітал підвищує ефективність дій уряду.

Список використаних джерел:

1. Бурье, П. Формы капитала /П. Бурье // Экономическая социология. – Том 3. – № 5. – 2002. – С. 60-74.
2. Виступ на семінарі “Финансовая и законодательная основа деятельности негосударственных, некоммерческих организаций” [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://www.civic-initiatives.org.ua/9/7.htm>.
3. Горожакіна, М.Є. Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи (питання теорії і методології). : автореферат, Донецьк – 2008.- С. 16.
4. Громадянське суспільство та соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції ЛНУ ім. І. Франка. 13-15 грудня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 54-55.
5. Маркс К. Капитал. Т. 1 – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1954. – 794 с.
6. Патман, Р.Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. / Р.Д. Патман, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті. – К., 2001. – 346 с.
7. Сікора, В. Виступ на круглому столі “Безпека економічних трансформацій” [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://www.niss.gov.ua/kio/Table/Jalilo16/022.htm>.
8. Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак. – 2004.
9. Шихирев, П.Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход /П.Н. Шихирев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 17–31.8, 27.

10. Bourdieu, P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. By J.G. Richardson. – N.Y.: Greenwood, 1985. – P. 248.
11. Social Capital/ A Multifaceted Perspective. Dasgupta P., Serageldin I. (eds.). – Washington DC, 2000
12. Putnam, R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 45 p.
13. Raiser, M., Haerpfer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper. 2001. № 61.
14. Fukuyama, F. Social Capital and Global Economy / F. Fukuyama // Foreign Affairs. – Volume 75, September-October, 1995. – P. 89-103.
15. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://www.e-ukraine.com.ua>